

A DOBRILÓ-EVANGÉLIUM JELENTŐSÉGE AZ UKRÁN NYELVTÖRTÉNET SZÁMÁRA

H. Tóth Imre

A Dobrilo-evangélium (Добрилово евангелие) a moszkvai Könyvtár Kézirati Osztályának a Rum 103. jelzetű kézirata. A kódex egy ún. teljes aprakosz, amelyet 271 pergamenlevél alkot. A másoló bejegyzése szerint, amely a 270v levélen található, az evangéliumot a Szt. Apostolok templomának diakónusa, Konstantin, világi nevén Dobrilo másolta 1164-ben a Keresztelő János templom papja, Szimeon számára. Másolójáról kapta a kódex a Dobrilo-evangélium elnevezést (a továbbiakban DE).

A kézirat sorsáról nem sokat tudunk. Egy, a 2v oldalon található bejegyzés szerint 1579-ben Rettegett Iván a Szt. István remeteségnek ajándékozta.

A kódexet N. P. Rumjancev gróf, a jeles műgyűjtő 1822. októberében Gomelben vásárolta ismeretlen eladótól. Maga Rumjancev és K. F. Kalajdovič, a szláv régiségek kitűnő ismerője jelentős emlékek tekintette a kéziratot. A kor ismert filológusai és az orosz régiségek kedvelői, közöttük I. I. Grigorovič és A. Ch. Vostokov szintén értékelték a DE jelentőségét az orosz nyelvtörténet, ill. az orosz írásbeliség számára. A nyelvemlék legkorábbi rövid ismertetése – tudomásunk szerint – A. Ch. Vostokov nevéhez fűződik, aki a Rumjancev Gyűjtemény katalógusában az CIII szám alatt rövid jellemzést adott a kézitről és mellékelte Dobrilo bejegyzését is.

A DE délorosz eredetét először A. I. Sobolevskij bizonyította be.¹ A. I. Sobolevskij megállapította, hogy Déloroszországban egymástól eltérő nyelvjáráások voltak. Az 1073-as Gyűjtemény és az Arhangelszki evangélium (1092) Kijevben, ezzel szemben a DE Halics–Volhíniában keletkezett. Ezt az álláspontját A. I. Sobolevskij az 1884-ben megjelent *Очерки из истории русского языка с. монографііа́ában* fejtette ki részletesen és bizonyította be végérvényesen.

Lásd: А.А. Шахматов. Курс истории русского языка. СПб., 1909. 291.

A DE igazi felfedezője tehát A. I. Sobolevskij volt, aki említett művében rövid leírást adott a kéziratról. Könyve 70–117. oldalán az általa felfedezett halics–volhíniai nyelvjárás sajátosságainak leírásában – több e típushoz tartozó kódex adataival együtt – bőven merített a DE szövegekből is, hogy e nyelvjárás legfontosabb fonetikai és morfológiai sajátosságait felvázolja.

A DE kettős arcú nyelvemlék: egyrészt tükrözi az óorosz egyházi szláv nyelv legfontosabb sajátosságait fonetikai, morfológiai tekintetben, de fellelhetők benne egy óorosz dialektusnak, a *halics–volhíniainak* legjellemzőbb vonásai is.

Az a nyelvjárási csoport, amely a DE-ban tükröződik – más nyelvemlékekkel együtt – a kialakuló ukrán nyelvjárások jónéhány sajátosságával rendelkezett. Azok a vonások, amelyek az ukrán nyelvre majd jellemzőek lesznek és már a XII. században kifejlődtek, jól tükröződnek a DE nyelvében is.

Noha a DE az *orosz egyházi szláv nyelv* emléke, a halics–volhíniai nyelvjárás néhány sajátossága is jól tanulmányozható benne. Ennek a tükrözésnek több oka lehetett.

1. Az első az, hogy az egyházi szláv nyelv nem volt az egész óorosz területen egyforma, ami azzal magyarázható, hogy a *helyi elemek* bekerültek az egyházi szláv emlékekbe. Ezért beszélhetünk az óorosz egyházi szláv nyelv *novgorodi, pszkovi, kijevi, halics–volhíniai* változatáról. A népnyelvi elemek a még nem egészen megkövesedett orosz egyházi szláv kiejtés *szűrőjén* keresztül jutottak az óorosz kódexek szövegébe. Így pl. az egyházi, könyvnyelvi kiejtés korai sajátosságaihoz tartozott a ж használata az ószláv жА helyett. A ѣ helyett е betűt találunk a *trět, tlět* hangkapcsolatokban. Az ószláv *tr'et* megfelelőiseiben szabályszerű és szabályos az óorosz *tr'et* írásmód, amely az *r, l* kiküszöböléséről tanúskodik, a morfológiából a sg.3., pl.3. -тѣ végződése általános jelenség. Bővelkedik ez a nyelv *hibrid formákban* is. Ilyen például az ā-tövű főnevek lágy variánsának G.sg., N.Acc.pl., ill. az ō-tövű főnevek lágy variánsa Acc.pl. helyén megjelenő -ѣ morféma az ószláv -ѣ, ill. az óorosz -ѣ helyén. Ez a folyamat nem szűnt meg a későbbiekben sem. Az egyházi kiejtés szűrőjén keresztül újabb népnyelvi elemek kerültek az egyházi könyvnyelvbe.

2. Az egyházi szláv kiejtés normáinak meggyengülése vagy hajlékonysága, esetleges kialakulatlansága lehetővé tette újabb vonások bejutását a másolt szövegek nyelvébe, de e vonások ezt megelőzően már bekerültek az *egyházi szláv kiejtési normába*. Innen juthattak tovább az egyházi könyvnyelvbe. E tekintetben különösen fontos a redukált magánhangzók kiveszése, ill. annak *következményei*, amelyek viszonylag gyorsan áthatoltak az egyházi kiejtés szűrőjén és a könyvnyelv elemeivé lettek már az 1164-ben másolt DE-ban.

A redukáltak kiveszését, ill. azok következményeit illetően a DE *egyedülálló helyet* foglal el az óorosz írásbeliségben, mert viszonylag konzekvensen tükrözi a redukáltak kiveszésének általános, az összes óorosz nyelvjárásra kiterjedő következményeit a sajátosan halics–volhíniai vonásokkal együtt. Ez biztosít számára sajátos helyet az óorosz egyházi szláv emlékek között.

A DE gazdag anyagából csupán néhányat emelhetünk ki az alábbiakban.

1. Az $\text{ь} + j > \hat{\text{ь}} + j$ asszimilációját, amelynek legrégebbi előfordulása a Kondrat-legendában található (сучѣкнѹти и XI sz.): почтѣти и 30r, сътво|рати и 56r, ѡсѹждаѣти и 57r, молахоути и 58v, хотахоу сѹбѣти и 63r, и махоути и 63v, не сѹбѣти и 159r, и сѹбѣюти и 178r, ѡсѹдаѣти и 193r, прѣдадаѣти и 193r, обрѣ|гаѣти и 193r, разбѣкаѣти и (sic) 192r.

2. Az $\text{ь} + j > \hat{\text{ь}} + j$ asszimilációját: азъ и вѣкъ 20r (Ass. азъ и вѣкъ 33), прикѣдохъ и к сѹченикомъ 77r, оставимъ и тако 30r, простеръ | роукоу|атъ и 74v, призвкъ и рече 139v, сѹбѣемъ и 147r. Ezek a jelenségek az óorosz nyelv déli dialektusaira voltak jellemzők, és más déli szövegekből is kimutathatóak.

3. A *trьt, trьt, tьlt, tьlt* helyén *ole* magánhangzó van, ami ugyan közös óorosz jelenség, de a redukáltak kiveszése kronológiájának meghatározásában, ill. más emlékek datálásában igen fontos szerepet kap: исполни сѧ 19v, смертъю 37r, зерно 37v, перси 39r, кол|нами 47r, перкъимъ 44v, чертожника 47v, торжникомъ 73v, и опроверже 73v, одержимъ 85r. A *trьt, tьlt* kapcsolatban: кровъ 16r (de кровъ 2x uo.), плоть (2x) 16v (de плъти uo., плъти 32r).

Az *o/e* írása az **ѡ, ѡ** helyén 1164-ben olyan váratlan jelenség, hogy némely nyelvész joggal kételkedett abban, hogy e példák valódi fonetikai folyamatok eredményeként jöttek létre. Ezért egyes kutatók grafikai sajátásként magyarázták őket. Így B. M. Ljapunov a Novgorodi Első Krónika adataira hivatkozva, amelyek valamivel későbbiek, mint a DE, arra gondolt, hogy az említett példák, azaz a *ъ/b > o,e* vokalizációjára utaló írásmód grafikai úton jött létre: Dobrilo az ószláv szövegekben talált erős helyzetben lévő ószláv *o, e*-t az orosz kódexekben levő **ѡ, ѡ** helyén *mechanikusan* átmásolta a DE-ba. Ljapunovnak ez a hiperkritikus álláspontja ma már elavultnak tekinthető. A. A. Sachmatov, F. Fal'ov és N. Trubeckoj kutatásai óta aligha kételkedhet bármely kutató a DE e neologizmusainak valódiságában, mert meggyőző módon éppen e nyelvemlék és a hozzá hasonlóak alapján megállapítást nyert az a tény, hogy az óorosz nyelv déli dialektusában a redukáltak kiveszése (amelynek utolsó, befejező fázisa a *tvrt > tert, tvlt > tolt* változás), a halics–volhíniai dialektusban korábban végbement, mint az északi nyelvjárásokban.² A Novgorodi Krónika másolójának nyelvében az erős helyzetben levő redukáltak még nem vokalizálódtak ebben a dialektusban. Itt a vokalizációt mutató írásmód csak az 1270-es Novgorodi (Szimeon-féle) evangéliumból mutatható ki.

4. Nem kevésbé meglepő és szokatlan a *tvrt* kapcsolat helyén néhány gyökben előforduló *ъ > ѡ > e* asszimiláció megjelenése. Szerencsére más szövegekből is idézhető példa a jelenségre, sőt ritkán az élő nyelvből is. Ezért az alábbi példák hitelességében nem kételkedhetünk: **скѣрѣи** 37r, **оскѣрѣи** 38v, **скѣрѣа** 189r, **скѣрѣь** 200v, **скѣрѣаще** 215v, **скѣрѣѣти** 216v, **прискеѣрѣна ѣсть** 216v. Ennek a jelenségnek a valódiságát igazolhatja a *кермец'* 'takarmány' forma megléte néhány dialektusban. A halics–volhíniai emlékekből egész sorát idézhetjük a hasonló példáknek: **скѣрѣь**, **оскѣрѣѣвъ**, **скѣрѣѣти** (Sínai paterikon), **скѣрѣа**, **прискѣрѣна** (XII–XIII. sz.-i Tipográfiai evangélium), **скѣрѣаща** (XII–XIII sz.-i evangélium, Odessza), **скѣрѣа** (a szófiai Cirill–Metód Nemzeti Könyvtár Kézirattárának 25. számú kódextöredéke).

²A. A. Шахматов. Курс истории русского языка. СПб., 1909. 291.

5. A $j + \check{e}$ ($=j + \text{ѣ}$) hangkapcsolat helyén a déli óorosz dialektusokban a ѣ helyett ѥ található, amire az első adatok az 1092-es Arhangelszki evangéliumból idézhetők. A DE-ből az alábbi példákat idézzük: поѥсть ($=\text{поѣсть}$) 123v, вѣзложь | роукы свое 141r, адахоу свинь | ѥ 172r, пти | цѣ | нбснѣѥ 120v.

6. A ѣ helyén álló н is tekinthető általános délorosz vonásnak: во сѣборн L.sg. 157r, вндите ($=\text{вѣдите}$) 170v, вндѣ ($=\text{вѣдѣ}$) 196r.

7. Sajátosan délorosz vonás a жч betűkapcsolat használata a $\check{z}'d\check{z}'$ helyén. Erre a jelenségre az 1144-es Halicsi evangéliumból idézhetünk példákat. A DE-ban viszonylag ritkán található: скрежъчеть 192a. Úgy tűnik, ez a jelenség a Halicsi evangélium jellegzetessége: дѣжчнтѣ 11r, дѣжчѣ 15r (2x), нжчнотѣ 16r, вѣжчелѣша 28v.

8. E közös *déli óorosz sajátosságok* után térjünk rá a jellegzetesen halics–volhíniai vonásokra.

Közülük a legmarkánsabban jelentkezik a *pótlónyúlás* a redukált hangok kiveszése után létrejött új, *szekundér* zárt szótagban. Ez a pótlónyúlás az *e* magánhangzó írásában jól tükröződik. Jelölésére Dobrilo a ѣ betűt használta (ѣ^3), amely helyén a mai ukrán irodalmi nyelvben *i* van, nyelvjárásokban *ü*, *uo*, *üo* lehetséges. A pótlónyúlás több grammatikai kategóriában megfigyelhető, itt a teljesség igénye nélkül sorolunk fel belőlük néhányat:

a) *-енѣ* végű főnevek: камѣнѣ 14r, 25v, 206r, 241v (2x) ~ mai ukrán: *камінь*.

b) A *шѣсть* szó: шѣсть десѣтъ 58r, шѣсть днѣи 145r ~ mai ukrán: *шість*.

c) *-енѣѣ* végű főnevek: знамѣнѣѣ 15r, 56v (2x), знамѣнѣѣѣ 29v, 56v, камѣнѣѣ 27v, 46r, корѣнѣѣ 58v, de előfordul a знаменѣѣ 129v, намѣнѣѣ 129r változat is. Hasonló példák olvashatók a szófiai Cijill-Metód Nemzeti Könyvtár Kézirattárának № 25 jelzetű töredékében: прошѣнѣѣ 1v, искоушѣнѣѣ 1r, сложѣнѣѣ 9v stb.

d) A névmások L.sg. formáiban: **вѣ нѣмь** 6г, 22v, **о нѣмь** 19г (2x), 261г, 265v, 267г, **по нѣмь** 48г, 48v, **ѡ сѣмь** 18г, 223v, **на горѣ сѣи** 78г. E példák pontos megfelelői az ukrán *в нїм*, *по нїм* formák.

e) Az I., II. igeosztály sg.3. személyében igen gyakori az **-ѣть** morféma, amelynek mai ukrán megfelelője nincs: **нждѣть** 2v, **бѡдѣть** 6v, 20г, 51v, **вѣзъ|мѣть** 67v, 121г, **не погыбъ|нѣть** 10г, **прѣдѣть** 20г, 206г, **можѣть** 51v (de *можетъ* is), **ндѣть** 210г, **прѣбѡдѣть** 210v.

f) A *не* tagadószóban: **нѣ възгласи** 17v, **нѣ чытѣть о чѣ** 11v, **нѣ нмама** 24v.

7. Külön említést érdemelnek a mássalhangzók szekundér lágyságának esetei, amelyeket az *є* helyén levő *ѣ* betű jelöl: **нѣнѣ** 23г, **не станиѣтъ** 56г, **гниѣтоуць тѣ** 96г, **белнкомь огнѣмь** (огнѣмь helyett) 110г, **огнѣмь осолитъ сѣ** 157г, **нцѣленѣа** 119v, **пошлиѣши** 125v, **вѣзлѣжѣ** 130г, **раздѣленѣе** 135г, **всѣленѡую** 179v. Ez a vonás a *délnyugati orosz emlékek-ből szintén kimutatható*.³ Itt kétségtelen ellentmondás van az **нцѣленѣа** || **знамѣнѣа** írásmód között, aminek a feloldására itt nem vállalkozhatunk.

8. Esetenként a *-ю* helyén *-γ* morféma található, ami az [r'] depalatalizációjáról tanúskodik: **творγ** 15v, 35v, **сѣтворγ** 34г, **сγзъ|рγ** 37г. Ezek megegyeznek a **твороу** 15г írásképpel. Az a tény, hogy ezekben az esetekben a déli ukrán dialektusokban *r < r'* van, feljogosít bennünket arra, hogy ezekben az esetekben valódi nyelvjárási elemeket feltételezzünk.⁴ Ehhez hasonló magyarázat kínálkozik a **моуγ** (*морю*) D.sg. 47г esetében is.

9. Sajátosan délnyugati orosz vonás az **-ѣе**, **-ѣа**, **-ѣю**, **-ѣи** formák megléte, amelyek az ukrán *життя*, *весілля*, *суддя* stb. előzményének tekinthetők: **знамѣнѣе** 15г, 56v (2x), 129г, **камѣнѣе** 27v, 46г, **знамѣнѣа** 29г,

³М.А. Жовтобрюх, О.П. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько: Історична грамати́ка української мови. Київ, 1980.

⁴О.П. Безпалько, М.К. Бойчук, М.А. Жовтобрюх, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко. Історична грамати́ка української мови. Київ, 1957. 164.

56v, **КАМѢННА** 17v, **КАМѢННЮ** 107v, **ВЪ ТЕРПѢННН** 121v. Itt a feszített redukált magánhangzó [ѣ] kiejtése joggal feltételezhető gyenge helyzetben.

Fonetikai tekintetben a DE-hoz legközelebb a szófiai Cirill-Metód Nemzeti Könyvtár Kézirattárának a № 25 jelzetű kódextöredéke áll.

A morfológia területén a következő jelenségek érdemelnek említést:

1. Az **-ови** morféma használata a D.sg.-ban: **къ нѡвѣи** 5v, 39v, 163v, **архитриклѣиновѣи** 10r, **рыцѣте петровѣи** 14v, **андрѣовѣи** 30r, **нѡвѣи** 30r, **бѣи** 36r, **юдановѣи** 47r, **кесаревѣи** 60v. A mai ukrán irodalmi nyelvből ez a jelenség szintén kimutatható mint jellegzetes vonás, amint erről a *батькові, синові, студентові, воліві* esetformák tanúskodnak.⁵ Hasonló a helyzet a délkeleti nyelvjárásokban, míg a délnyugatiakban fonetikai úton jött létre az *-ови* (<**ови**).⁶

2. Előfordul – bár nem kizárólagos – a D.sg. sajátos formája, amelynek pontos megfelelése a mai ukrán nyelv specifikuma: **къ тобѣ** 39v, **къ собѣ** 161v, 221r. Ezek a példák az ukrán *мобі, собі* előzményeinek tekinthetők.

3. Megfigyelhető a **-тъ** személyvégződés hiánya az atematikus igék sg.3. személyében: **что ѣ тобѣ** 39r, **что ти ѣ има** 92v. Hasonló eset előfordul más óorosz emlékekben is, pl.: **ѣ** (Sava-könyv óorosz része). A DE **ѣ** formájának a mai ukránban *є* felel meg.

Ha a felsorolt példákat kritikailag értékeljük, megállapíthatjuk, hogy kevés olyan akad közöttük, amely közvetlenül megfelel a mai ukrán

⁵Очерки по сравнительной грамматике восточнославянских языков. Под редакцией Н.И. Букатевиича, И.Е. Грицютенко, С.А Савицкой. Одесса, 1958. 88.

⁶Az ukrán délkeleti nyelvjárási és irodalmi nyelvi *-ови*, ill. a délnyugati nyelvjárások *-ови* morfémajáról és keletkezéséről részletesen írt S.P. Bevzenko, aki az *-ови*-ből vezeti le az *-ови* morfémat is. С.П. Бевзенко: Исторична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 38–41, különösen a 40. l.

alaknak (КАМѢНЬ ~ камінь), azonban az ukrán nyelvfejlődés során a felsorolt alakok bizonyos (későbbi) változások során az ukrán nyelv, ill. az ukrán déli, délnyugati dialektusának markáns sajátágaivá lettek. Így a DE általunk felsorolt adatai a mai ukrán nyelvi tények előképeinek tekinthetők. Ezért a DE joggal sorolható a mai ukrán nyelv közvetlen emlékei közé.

Összehasonlítva a DE adatait más déli óorosz eredetű kódexekével, két megállapítást tehetünk. Az 1144-ben délen másolt Halicsi evangélium (HE) жч, жчч írásmódja a $\check{z}'d\check{z}'$ helyén kétségtelen déli óorosz eredetre vall. Azonban a redukált hangok sorsának alakulásában a HE nem mutatja azt a jelentős számú innovációt, amivel a DE rendelkezik. A két kódex írása között 22 év telt el. Aligha hihető, hogy a DE-ben megfigyelhető neologizmusok ez alatt az időkülönbség alatt keletkeztek, és még módjuk volt arra is, hogy negyed század alatt az egyházi kiejtés szűrőjén áthaladva bekerüljenek a halics-volhíniai egyházi nyelvbe. Az eltérés magyarázata valószínűleg az óorosz nyelvjárások hangtani fejlődésének különböző tempójában rejlik. A DE olyan területen keletkezett, amelynek nyelvjárása a redukáltak vokalizálódása tekintetében előrehaladottabb állapotban volt, mint az a dialektus, amely a HE-ban tükröződik. Emellett a nyelvi tény mellett figyelembe kell venni a HE grafikai, helyesírási sajátosságait is, amelyek szintén konzervatívabbak voltak, mint a DE-ban megnyilvánuló tendenciák.